

Теорія і методологія історії

В.Г. Космина

ПРО ЗДОБУТКИ В РАДЯНСЬКІЙ МЕТОДОЛОГІЇ ІСТОРІЇ

Попри те, що з часу падіння комуністичного режиму й розпаду СРСР минуло чотирнадцять років, проблема ставлення до “марксистсько-ленінської” теоретико-методологічної спадщини не втрачає актуальності для історичної науки в Україні, як і в інших пострадянських країнах. Це зумовлено декількома чинниками. По-перше, кожна наука, тим більше – історія, припинила б усякий розвиток, якби відмовилася від власної 70-річної історії й спробувала розпочати все заново, “з чистого аркуша”. По-друге, фонди наших бібліотек укомплектовані головним чином літературою радянських часів. По-третє, від тих же часів значною мірою успадковані структура й організація навчальних курсів з історії в школах і університетах. По-четверте, переважна більшість викладачів і науковців пройшли радянську школу історичної освіти і методології історії і так чи інакше, свідомо чи несвідомо, відтворюють її принципи в своїй діяльності.

Отже, в історичній науці та освіті не вдасться, як у політиці, просто змінивши курс позбутися радянської спадщини. З нею доведеться рахуватися ще довго. А тому необхідно її переосмислити, відвівши їй цілком окреслене, у певних аспектах дуже гідне, місце в нашому досвіді, пам’яті, знаннях і вміннях. Зокрема, навчитися: “читати” стару літературу, очищуючи в ній фактологію, часто цінну, від ідеології; визначати чіткі межі реально дослідженого в історії і невивчених питань та “суміщати” одне й друге, не дублюючи дії попередників; врешті-решт, вести міжкультурний діалог зі старою школою, навчаючись у неї і “навчаючи” її.

Це вказує на головне – потребу в критичному, неупередженому і навіть зацікавленому аналізі радянської методології історії, яка відображала чи й скеровувала розвиток історичної науки. Л.В. Таран вважає, що “сьогодні основним завданням світової – не лише української – історіографії є подолання і позитивізму, і марксизму на шляхах методологічного плюралізму”, але при цьому зазначає: “Зважено оцінити, вписати українську марксистську спадщину в національний історіографічний процес означало б утримати позитивну частину нашої духовної спадщини в ХХ ст.” [1.-С.87]. З нею солідаризується і О.П. Реєнт, на думку якого було б щонайменше необачним відкидати здобутки істориків-марксистів [2.-С.3].

Проте українські автори, як і їхні російські колеги, що закликають до методологічного плюралізму, наприклад, Б.Г. Могильницький, як правило, не вказують, у чому ж полягали ті незаперечні “здобутки” радянської методології історії, які зберігають своє значення і можуть ефективно служити науці в єдності з іншими методологічними концепціями.

У цій статті ми проаналізуємо загальний вектор розвитку методології історії в ХХ ст., окреслимо місце в ньому радянської теоретико-методологічної школи, визначимо ті її досягнення, які “вписуються” в світові тенденції і дозволяють вибудувати перспективні теоретико-методологічні моделі дослідження історії.

Під методологією історії ми розуміємо теорію науково-пізнавальної діяльності, спрямовану на вивчення і розробку методів наукового пізнання історії [3.-С.45]. Будь-який пізнавальний метод передбачає знання про об’єкт пізнання і про сам пізнавальний процес, тобто має спиратися на певну онтологічну та гносеологічну теорію. Однак історична наука має справу з особливим об’єктом пізнання – діяльністю людей як свідомих істот (це відрізняє її від природничих наук), а головне – з діяльністю їх у минулому, що унеможливує її вивчення безпосередньо, експериментально (це відрізняє її з-поміж практично всіх наук). За цих обставин і проблема методології набуває для неї досить специфічного значення.

Методологія історії як окремої науки почала активно осмислюватися й опрацьовуватися наприкінці XIX ст. У той час уже відбувався процес соціальної інституціоналізації наукової діяльності, який вимагав теоретичного пояснення й логічної формалізації дослідницьких правил і процедур для швидкого їх засвоєння студентами університетів [4.-С.24-25]. А, крім того, історія, ставши своєрідною “сповитухою” низки соціально-гуманітарних наук з власним раціоналізованим і пристосованим до аналізу сучасності обґрунтуванням, наприклад, соціології, сама опинилася перед необхідністю методологічної рефлексії, щоб у нових умовах закріпити свій статус науки.

Та це виявилось справою непростую. Як і всі інші науки, пов'язані з вивченням діяльності людей, тим більше в минулому, вона об'єктивно не могла інтегруватися в систему природничих наук, які стрімко піднімалися до все нових вершин в “оволодінні” природою і методи яких сприймалися як безсумнівно наукові. Людина як мисляча, розумна, культурна істота не піддавалася цілісному вивченню на основі всеосяжних понять і законів, що ними славилися природничі науки.

Усвідомлення цього дало життя неокантіанській концепції логічного поділу наук за предметом і за методами дослідження на дві принципово відмінні одна від одної групи: науки про природу і науки про культуру (або дух). В. Віндельбанд назвав головним методом перших номотетичний (встановлення законів), а других – ідіографічний (опис особливого). Г. Ріккерт трактував їх, відповідно, як генералізуючий (узагальнюючий) та індивідуалізуючий, або історичний, методи. Ріккерт у своїй книзі “Науки про природу і науки про культуру” відзначав, що дійсність являє собою різнорідну неперервність (речей, явищ, процесів тощо) і що “такою, як вона є” (тобто, в термінах Л. Ранке і позитивістів) не може бути сприйнята в раціональних поняттях. Та її можна “раціоналізувати”, абстрактно розділивши різнорідність і неперервність і сформувавши або однорідну неперервність, або різнорідну перервність. Перший шлях утворення понять – це шлях математики, “світу чистих кількостей”. Другий – шлях решти наук [5.-С.62-64].

І на цьому другому шляху природничі науки (в т.ч. психологія) виявляють в абстрактно виокремлених елементах дійсності загальне (їх загальну “природу”, властивості) і формулюють відповідні загальні поняття чи й закони. А науки про культуру, історичну діяльність людей, прагнуть розкрити культурне значення окремого об'єкта, яке завжди є індивідуальним і неповторним. Головний дослідницький принцип індивідуалізуючого метода Ріккерт вбачав у “віднесенні до цінності”, тобто в відкритті того, яка цінність (смісл) криється за тими чи іншими діями людей, створюваними ними “благами” тощо. Цей принцип дозволяв відокремити суттєве в індивідуальному явищі чи їх сукупності від несуттєвого, нецінного, статистичного, повторюваного (генералізуючі науки це останнє лише й цікавить) [5.-С.90,93,106]. З іншого боку, для історика і сам об'єкт, і зміст його дослідження визначаються цінностями того суспільства, до якого він сам належить. Це те, що пов'язане з державою, правом, релігією, економічними організаціями, наукою і т.п., є вартісним для всього суспільства чи окремих груп людей [5.-С.123-124] і що дозволяє розуміти дії людей минулого. Останній аспект рівнозначний визнанню певної суб'єктивності позиції історика і неможливості прийнятного для всіх культур написання всесвітньої історії.

Взагалі Ріккерт не відкидав можливості застосування генералізуючого методу в історичних дослідженнях, особливо в так званих “проміжних галузях” (економічній історії абощо), але не надавав йому вирішального значення. Він стояв на тому, що в конкретному об'єкті могли виявити себе багато загальних понять, але й у максимальному своєму поєднанні вони не змогли б розкрити його справжню індивідуальну сутність [5.-С.81]. Тобто, питання полягає не в тому, є чи немає спільних рис у історичних явищах (звісно, є), і не в тому, можливо чи неможливо їх досліджувати (звісно, можливо), а в тому, чи повинні цим займатися саме історія та інші науки про людину та її культуру, дублюючи, наприклад, соціологію. Бо хто ж тоді вивчатиме дійсно індивідуальне в історії?

У цьому контексті він і матеріальні чинники життя людей, їхні економічні інтереси розглядав передусім як цінності, що завжди проявляються індивідуально, не можуть мати однакового змісту, а тим більше – універсального впливу на людей. Саме тому він рішуче засуджував спроби марксистів перетворити історичну науку в “економічну історію” та “генералізуюче природознавство” шляхом надання економічним цінностям абсолютного значення. Це б означало гіпостазування останніх “в істинно і єдино існуюче буття”. Такі прагнення створити “матеріалістичну історію” він пояснював лише “абсолютно ненауковими політичними міркуваннями” [5.-С.109-110].

Важливо зазначити, що Ріккерт під об'єктами індивідуалізуючого дослідження розумів не одиничні факти, а особливі за характером явища, в т.ч. досить складні за структурою, при вивченні яких не обійтись без певних генералізуючих засобів: особистість, ціле століття історії, соціальний або релігійний рух, народ тощо [5.-С.78]. Цілком логічно, до цієї категорії належать і цивілізації. Тобто, можливості такого методу є надзвичайно широкими, хоча у самого Ріккерта-філософа ми не знайдемо конкретної методики подібних досліджень.

Концепти логіків неокантіанської школи були сприйняті як начебто повне заперечення будь-якої генералізації в історії. Це й визначило ту вісь протистояння в методології історії, під помітним впливом якого вона розвивалась у XX ст., збагатившись новими методами і прийомами досліджень. Боротьба за “справжню науковість” між прихильниками генералізуючого (номотетичного) та індивідуалізуючого (ідіографічного) підходів тривала з перемінним успіхом. Позитивісти і марксистидовго вели “ар’єргардні бої” проти наступаючого ідіографізму (релятивізму, екзистенціалізму тощо), який критикували за суб’єктивізм. “Серединну” позицію шукали французька Школа “Анналів” (ідея “історичного синтезу”) та неопозитивісти (ідея “загальних” законів К.Г.Гемпеля [Див.: 6]).

У середині XX ст. чаша терезів схилилася на бік генералізуючого підходу, який отримав впливового союзника в особі структуралізму з його акцентом на вивченні “несвідомих структур”, застосуванні кількісних методів тощо [Див.: 7.-С.140-141]. Але наприкінці XX ст. цей підхід став поступатися постмодернізму (постструктуралізм, “лінгвістичний поворот”, мікроісторія), хоча, ймовірно, посилення на межі тисячоліть таких напрямків глобальної історії як синергетичний та світосистемний сприятиме деякому вирівнюванню позицій.

Проте остаточно перемога якогось із підходів навряд чи можлива взагалі. Ще на початку 1930-х років австрійський логік К. Гьодель математично довів неможливість побудови будь-якої складної логічної системи, внутрішньо завершеної (генералізуючої) і з самої себе доводжуваної. З іншого боку, в 1960-і роки американський логік У. Куайн показав принципову вразливість класичної герменевтики, що в XX ст. стала основою індивідуалізуючого методу: без застосування того ж генералізуючого методу перекладач не спроможний точно перекласти на мову власної культури текст, породжений незнайомою (в просторовому чи часовому вимірі) культурою [8.-С.62-63]. Із такої ситуації логічно випливає необхідність пошуку якоїсь моделі методологічного синтезу.

Як же на тлі цих тенденцій у світовій історіографії розвивалась методологія історії в СРСР? Як напрямок у радянській історіографії вона з’явилася на зламі 50–60-х років XX ст. Її загальні риси та прямий зв’язок з панівною комуністичною ідеологією вже висвітлювались [9]. Зазначимо лише, що вона ґрунтувалася на марксистській матеріалістичній теорії, суть якої трактувалася досить просто. Мовляв, магістральним шляхом людства є процес зміни п’яти суспільно-економічних формацій – первіснообщинної, рабовласницької, феодальної, капіталістичної, комуністичної. Першопричина історичного розвитку – об’єктивний (стихийний?!) саморозвиток продуктивних сил, який на певному етапі викликає заміну старих виробничих відносин новими, що зумовлюють відповідні зміни в соціальній, політичній та духовній організації суспільства.

У радянській методології історії методи історичного дослідження було нормою виводити із “марксистсько-ленінської” теорії суспільного розвитку як “матеріального природно-історичного, тобто закономірного й незалежного від волі й свідомості людей, процесу” [10.-С.62], як “прогресивного природно-історичного процесу зміни суспільно-економічних формацій” [11.-С.27]. Таке розуміння історії поєднувалося з марксистською теорією пізнання як теорією відображення (свідомість є, мовляв, відображенням буття) і нав’язувало історичній науці жорсткі рамки філософського панлогізму у сенсі “загальної пізнаванності розумно й логічно влаштованого світу” [12.-С.23]. Отже, історія, щоб вважатися наукою, мала зосереджуватися на логічному пізнанні логічних законів суспільного розвитку. Фактично це вело до виключення з об’єкту дослідження всього того в історії людей і людства, що не сприймалося як логічне й раціональне, особливо з огляду на “природно-історичний” закон зміни формацій. Пропагувалися методи дослідження, що перебували в “колі” формаційної теорії, а психологічний, культурно-історичний, етнологічний та інші поширені в західній історіографії методи заперечувалися як “буржуазні”, “однобічні”, “суб’єктивістські”.

Це був відвертий економічний детермінізм, те “генералізуюче природознавство” в історії, на небезпеку якого вказував ще Ріккерт. Формаційна теорія “природно-історичного процесу”, у якій приваблювали системність, націленість на пошук цілісної моделі саморозвитку суспільства, мала, водночас, серйозні вади онтологічного й логіко-методологічного змісту. Матеріалістичній логіці суперечила схема зміни суспільств (безкласове–класове–безкласове), переходи між якими ніяк не випливали з економічних законів. Комунізм же поставав як абсолютна й позачасова етична мета, а не спадкоємець попередньої історії людства. Так і залишилося незрозумілим, чому і як саме базис діє на надбудову, а матерія – на дух, де панує закономірність, а де випадковість. Тож, слід визнати певну логічну суперечливість, телеологічну спрямованість, матеріалістичну сумнівність, наукову непослідовність марксистської формаційної теорії [9.-С.283-285].

Методологія історії, заснована на формаційній парадигмі і принципах історизму та “комуністичної партійності”, покликана була служити не стільки інтересам науки, скільки інтересам комуністичного режиму, який вона “історично” виправдовувала, обґрунтовуючи його “закономірність”. І не є випадковим факт, що його засвідчує російський історіограф Г.Д.Алексєєва:

“Історики-марксисты не створили жодного фундаментального дослідження, заснованого на вивченні якоїсь конкретної формації, що дозволило б перевірити істинність теорії, потенційні можливості, закладені в цій концепції... Через відсутність подібного роду досліджень суперечки про формації виливалися в схоластичні дебати, в тлумачення цитат” [13.-С.77].

Певна обмеженість і навіть хиткість формаційної теорії і дедалі ширше знайомство радянських істориків з популярними на Заході концепціями сприяли появі праць, що не в усьому відповідали букві й духу формаційної парадигми. Це передусім стосується самого опису подій і явищ у конкретно-історичних дослідженнях, особливо з проблем історії віддалених у часі (ідеологічно неактуальних) періодів – середніх віків, стародавнього світу. Сходознавці виступили ініціаторами обговорення питання про так званий азійський спосіб виробництва, який не “вписувався” в традиційну формаційну “п’ятичленку”. Але й у галузі методології історії з’являлися праці, в яких з недовгодумних позицій трактувалися методи дослідницької роботи істориків. Серед їх авторів слід у першу чергу назвати відомого фахівця з аграрної історії дореволюційної Росії І.Д. Ковальченка та медієвістів М.А. Барга і А.Я. Гуревича.

Книга академіка АН СРСР І.Д. Ковальченка “Методи історичного дослідження” (1987) у 1989 р. була відзначена Державною премією СРСР (рідкісне явище для радянської методології історії), а в 2003 р. була перевидана видавництвом “Наука”, що є не менш рідкісним явищем у пострадянській історіографії. Ініціатори перевидання пояснили це тим, що жодна з численних праць з філософії та методології історії, опублікованих у пострадянській Росії, не змогла скласти конкуренції книзі І.Д. Ковальченка [3.-С.12]. У чому ж головні її достоїнства?

За визнанням російського методолога Б.Г. Могильницького, вона була і своєрідним узагальненням, підбиттям підсумків “багаторічної роботи радянських учених істориків і філософів” у галузі методології історії, і працею “вершинною” в радянській історико-методологічній думці [14.-С.128]. Її вирізняють фактична енциклопедичність щодо обсягу розглянутих методологічних проблем і чітка авторська позиція в їх аналізі. Привертає увагу сама структура роботи: роль теорії в методології та науковому пізнанні в цілому, місце історії в системі наук, особливості об’єкта й методів історичного пізнання, історичний факт та історичне джерело, методи історичного дослідження, структура та рівні історичного дослідження, об’єктивне й суб’єктивне в історичному пізнанні, а також спеціальні глави, присвячені кількісним методам в історичному дослідженні.

Це був суто науковий підхід до теми. Для І.Д. Ковальченка, переконаного марксиста, сама марксистська методологія не була, однак, “інтелектуальним нашійником” [14.-С.127], посилання на “класиків марксизму-ленінізму” у більшості випадків відігравали роль не так методологічну, як “атрибутивну”, обов’язкову для тогочасних наукових праць. Головні ж зусилля вчений спрямовував на те, щоб затвердити статус історії як науки – в традиційному розумінні. В обґрунтуванні методів дослідження він відштовхувався не від формаційної теорії, якої, на відміну від багатьох авторів, дуже мало торкався, а від загальнонаукових методів, в тому числі новітніх, що вже почали застосовуватися в радянській і світовій науці, зокрема, в природничих галузях. Така орієнтація на загальнонаукові методи значною мірою пояснюється тим, що І.Д. Ковальченко сам був одним із ініціаторів упровадження в дослідницьку практику математичних методів і визнанням у світі істориком-кліометристом.

Загальнонаукові (історичний, логічний, системний підхід і системний аналіз тощо) та спеціально-наукові (генетичний, порівняльний, типологічний, структурно-функціональний аналіз тощо) методи він узагалі розглядав як “уніфіковані інтелектуальні засоби, певні “деталі” та “вузли”, з котрих можуть конструюватися різні конкретні й спеціалізовані методи, які виступають у ролі “машини”, виробляючої наукове знання” [3.-С.229]. Такий підхід ученого підносив значення цілісної наукової методології без її ув’язування з офіційною ідеологією, дозволяв застосовувати її в історичних розвідках не лише в рамках істматівського підходу, а й, до певної міри, будь-якого іншого генералізуючого, чи навіть індивідуалізуючого.

У цьому відношенні характерним є ставлення І.Д. Ковальченка до проблеми законів суспільного розвитку. Він не поділяв їх на соціологічні та історичні, визнавав і закони загальні, і властиві особливому та одиничному, а предметом наукового пізнання історії вважав розкриття людської діяльності, хоч і як “природно-історичного, поступально-прогресивного, внутрішньо обумовленого й закономірного процесу в усій його багатоманітності, просторовій і часовій конкретності” [3.-С.66]. Акцент на людській діяльності й увага до особливого та одиничного логічно привели його до розгляду проблем ролі й місця індивідуального та суб’єктивного в історії й історичному пізнанні, тобто проблем, які вже давно перебували в центрі дискусій у західній методології історії. І висновки він нерідко робив схожі. Так, визнання ним фрагментарності й суб’єктивності джерел, історичного знання як “двічі суб’єктивізованого” (автором джерела й істориком) [3.-С.118], впливу уяви, інтуїції, загальної ерудиції та інших індивідуально-суб’єктивних

характеристик дослідника на результати дослідження, можливої поліваріантності останніх і відносної об'єктивності [3.-С.265-270] тощо багато в чому перегукувалося з думками англійського історика-неогегельянця Р. Дж. Колінгвуда [15.-С.220-244].

В концепціях І.Д. Ковальченка чимало спільного було і зі структуралізмом, який він оцінював дещо критично, проте і в своїй книзі, і в попередніх статтях визнавав його значний внесок у методологію історії [3.-С.182; 16.-С.70]. Сам же активно розробляв і впроваджував структурний (системний) підхід, вимагав системності в побудові наукової теорії, аналізі джерел, використанні фактів і застосуванні дослідницьких методів задля повноти висвітлення історичних подій і явищ.

До історичного джерела він підходив з позицій сучасної теорії інформації, вказував на наявність у ньому так званої прихованої, або структурної інформації, невичерпної за обсягом і змістом, опрацювання якої потребує застосування правил герменевтики [3.-С.132,147]. Проблему істинності наукового знання, яку в радянській історичній літературі він розробляв уперше [17.-С.102], він також закликав розв'язувати через механізм структурно-функціонального аналізу. Щоправда, доведення істинності історичної гіпотези чи конкретно-наукової теорії через включення її в більш широку теорію або "наукову картину світу" стикається з тим же логічним утрудненням, на яке вказував ще Гьодель: більш широка система сама потребуватиме доведення через включення в ще ширшу – і так до безкінечності. Проте і сам І.Д. Ковальченко визнавав відносність будь-якої наукової істини [3.-С.273-274].

Постановка І.Д. Ковальченком цих та багатьох інших методологічних питань (альтернативності в історії, можливості й дійсності, випадковості й історичної закономірності, яку він розглядав передусім як імовірнісну), широта його поглядів на проблеми історії не дозволяють зараховувати його до числа апологетів генералізуючого методу. І коли в середині 1990-х років у своїх останніх статтях, своєрідному науковому заповіті [18; 19], І.Д. Ковальченко обґрунтував необхідність нових теоретико-методологічних підходів, методологічного плюралізму і концептуального синтезу, стало очевидним, що основні положення його "Методів історичного дослідження" (якщо відволіктись від їх марксистського "оформлення") цілком суміщаються з іншими, більш широкими, теоретичними концепціями історичного процесу та методами досліджень, поширеними в світовій історіографії.

На відміну від І.Д. Ковальченка, який до загальних проблем методології звернувся переважно в 1980-ті роки, М.А. Барг зацікавився ними ще в середині 1960-х. Це був період в історії радянської історіографії (з другої половини 50-х до початку 70-х років), коли "відбувалася модернізація сталінських ідей, їхнє очищення від особливо одіозних формулювань" [20.-С.162], а проблеми методології історії актуалізувала Постанова Президії АН СРСР (січень 1964 р.) "Про розробку методологічних питань історії". В числі таких питань одним із "вузлових" називалась "сфера дії специфічних історичних закономірностей" [21.-С.338], при їх підпорядкуванні соціологічним законам істмату. Одночасно увагу радянських філософів привернув так званий структурний (системний) метод, фактично запозичений із західного структуралізму. М.А. Барг виявився одним із небагатьох істориків, які оцінили і важливість вказаного методу для своєї науки, і саму можливість його застосування в умовах СРСР, оскільки засновник структурної антропології К.Леві Строс визнавав, що поняття структури перейняв у К. Маркса [16.-С.71]. Саме з конкретно-історичним аналізом розвитку і функціонування суспільних систем М.А.Барг зв'язав розкриття дії "специфічних історичних закономірностей".

Вже у першій методологічній статті "Структурний аналіз в історичному дослідженні" він обґрунтував "можливості "об'ємного", динамічного відтворення системи, спостереження механізму її внутрішнього розвитку", продемонстрував способи виявлення різних типів суспільних зв'язків і співіснуючих у суспільстві структур – генетичної, функціональної і трансформаційної [22]. У ряді подальших праць, в т.ч. написаних у співавторстві, він розвинув ці ідеї на матеріалі конкретних досліджень із медієвістики [23], вивчення структури формацій [24; 25], структури фактів, структури історичних законів тощо.

Вихідною системою (структурою) він вважав Марксову суспільно-економічну формацію і часто посилався на Марксові методи і прийоми аналізу. Але це не були звичні для тих часів "переспівування" Маркса й цитатництво. Положення марксизму вчений використовував як своєрідні "відправні пункти", а самі структурні методи опрацьовував на основі загальної теорії систем, самостійно їх розвивав й удосконалював. Системному аналізу він піддавав різні суспільні сфери і окремо, і в сукупності – як єдину структуру.

Ці шукання М.А. Барга А.Я. Гуревич у 1973 р. зі своїх позицій розцінював як спроби "перерядити чи то марксизм у структуралізм, чи то структуралізм у марксизм; у результаті – стара конструкція з новими етикетками!" [26.-С.210]. До певної міри це так. М.А. Барг відкидав індивідуалізуючий підхід з його "ідеалізмом", жорстко критикував структуралізм за його орієнтацію

лише на сталі й синхронні в часі структури і формально не виходив за межі офіційної формаційної парадигми. Проте розглядав останню не як догму, а радше як зручний (в умовах радянської науки) “полігон” для розкриття справжніх гносеологічних можливостей структурних методів в історії. Це стало очевидним, коли він 1984 р. опублікував монографію “Категорії та методи історичної науки” [27]. Постала цілісна й оригінальна структурна картина історичного процесу і способів його вивчення.

В системі “суспільно-економічної формації”, яку він вважав категорією граничною, тобто ідеальною моделлю, але яка зовні невидимо “спрямовує” всесвітньо-історичний процес, формаційний зміст усіх структурних елементів суспільства (підсистем) визначається базовими економічними структурами та їхнім розвитком. У реальній же системі “всесвітньо-історичної епохи”, загальний зміст якої задає “провідний формаційний регіон” (“передова” країна), формаційні зміни в підсистемах (різних регіонах і різних сферах суспільного життя в одному регіоні) у силу багатьох причин не відбуваються синхронно [27.-С.136-140]. Тому реальна суспільно-історична система майже завжди є формаційно-різнорідною. Тут уже загальні закони соціології безсилі і в дію вступають “власне історичні закони” – регіонально-стадіальні – “останнє неподільне в ряду цілісних (системних) законів розвитку суспільства” [27.-С.201]. Кожен із них – “це “вузол” різного роду окремих історичних закономірностей, точка їх перетинання, їх середня рівнодіюча, що складається на базі кінцевої базисної детермінації історичного процесу” [27.-С.192].

Відповідно, закони, які має відкривати історія – це закони особливого, того, що соціологія зі своїх вершин загального вважає сферою “випадковості” [27.-С.197]. В діалектичній тріаді “загальне–особливе–одиничне” вчений до предмету історичної науки відносив саме середню ланку – особливе. Це був суттєвий крок від тотальної генералізації історії (загального), “вправи” в якій він “залишав” соціології, у бік індивідуалізації, хоча вирішальний другий крок (до одиничного, індивідуального) він зробити не наважився.

Структурний підхід дозволив М.А. Баргу по-новому обґрунтувати суттєві для наукового аналізу історичного процесу категорії: у просторовому вимірі – “всесвітньо-історичний” і “локально-історичний” (“внутрішньоформаційний регіон”, “формаційний стадіальний регіон”); у часовому – “історичний час” (що визначається гетерогенністю хроноструктури розвитку систем і підсистем); в інтегрально-системному – “цілісність”, “структура”, “процес” (як діахронна система) тощо. Було продемонстровано дієвість структурного аналізу при розв’язанні дослідницьких завдань, зокрема, в порівнянні європейських революцій XVI–XVIII ст. [27.-С.288-315].

Методи “об’ємного”, багатомірного дослідження історичних процесів були новим словом у методології історії. Але їх збіднювала і навіть спотворювала орієнтація на “одномірну” формаційну теорію, що постулювала односпрямованість усього історичного розвитку та впливу економічних структур на решту елементів системи. Між іншим, сам автор визнавав і дуже опосередковану залежність верхніх надбудовних структур (суб’єктивного “полюса”) від базисних, і зворотній вплив перших на другі [27.-С.112,188]. Логіка вимагала, “для повноти картини”, серйозно дослідити ці явища і також включити їх у структурний аналіз. Уже в роки перебудови М.А. Барг зайнявся вивченням процесів зростання історичної свідомості європейців [28], проблемами історичної антропології і людської суб’єктивності [29]. А в 1990-1991 рр., в останніх прижиттєвих публікаціях, він виступив уже як ініціатор і методолог цивілізаційного підходу в історії. Категорію “цивілізація” він розглядав як “провідну (найвищу) парадигму історичного пізнання”, що гранично відображає двополюсну систему – єдність “антропогенного” і “соціогенного” начал. Перше з них часто є головним і завжди надає цивілізації неповторної індивідуальності [30.-С.71-72]. Це визнання найбільше наблизило М.А. Барга до індивідуалізуючого методу.

А.Я. Гуревич теж у другій половині 60-х років долучився до обговорення питання про “специфічну історичну закономірність”. Проте трактував її у дусі, близькому до неокантіанства, прагнучи знайти її в конкретно-індивідуальному. Тому й її дію відносив не стільки до особливого, скільки до одиничного – явища, історичної події. У М.А. Барга подія належала до зони випадкового [27.-С.197] і апіорі не могла бути в центрі уваги історичної науки, зайнятої розкриттям законів особливого. А.Я. Гуревич же, навпаки, наполягав, що, нехтуючи неповторним в історії, пов’язаним з подіями, історик “неминуче втратив би сенс своїх занять” [31.-С.74]. При цьому він зазначав, що “конкретна історична закономірність є результат перетинання, поєднання закономірностей різних систем”, не лише соціологічних законів, а й закономірностей суто господарських, демографічних, біологічного й психічного життя людини, духовного життя суспільства, законів природи, у взаємодію з якою вступають люди [31.-С.63]. Конкретна закономірність впливає “з усієї суми тенденцій розвитку, незліченних, а тому ніколи не встановлюваних наукою повністю “випадкових” воль, учинків, подій, дій” [31.-С.77]. Таке її розуміння об’єктивно перетворює спробу її сформулювати в “насичений опис” об’єкта майже за методологією К.Гірца [Див.: 32.-С.9-42], в ідіографічну

процедуру. Не випадково розкриття конкретної закономірності А.Я. Гуревич вважав можливим лише на шляху емпіричного дослідження фактів та узагальнення його результатів [31.-С.64].

При цьому він підкреслював двоякість самих історичних фактів як єдності закономірного й індивідуального, що робить їх взагалі неоднозначними і невичерпними через індивідуальність їх тлумачень авторами джерел [33.-С.83]. До цього додається двоїста природа роботи з фактами історика. Дослідник відбирає їх, керуючись, з одного боку, апіорною теорією, згідно з якою розрізняє серед них потрібні й непотрібні, а з іншого – логікою самих фактів, які для власного розуміння потребують нових фактів, і ті можуть суперечити попередній теорії. Якщо перемагає вірність історика теорії (генералізуючій? – В.К.), то факти насильно підганяються під схему, якщо логіка фактів – то історик має відкинути теорію і будувати нову [33.-С.87.].

Не визнаючи детермінованості конкретно-історичних явищ загальними законами, А.Я.Гуревич закликав з обережністю ставитися й до структурних (системних) методів. Оскільки кожна система (підсистема) має власну закономірність розвитку і водночас зазнає впливу інших систем та сама впливає на них, то в конкретно-історичній ситуації дуже важко визначити характер і ступінь їхніх взаємозв'язків і взаємовпливів, а ще важче вибудувати загальну ієрархічну картину структури і функціонування всієї макросистеми. Тут можна легко допуститися суто оціночного підходу до фактів, ігнорування значної їх частини як “випадкових”. А число таких “випадкових” фактів особливо зростає в періоди переходів від одних самоорганізовуваних історичних систем до інших, коли з руйнуванням старої системи на передній план виходить системно непередбачувана вільна (“випадкова”) дія людей, що потім певним чином структурує й нову історичну систему (феномен Ренесансу) [31.-С.66-68]. Тут уже вгадується синергетичний погляд на проблему.

Водночас дослідження соціальної психології вже не існуючих суспільств А.Я. Гуревич убачав саме в аналізі інформаційних і комунікативних систем, зазвичай властивих соціальним зв'язкам. Перед істориком вони постають у вигляді різноманітних семіотичних (знакових) систем, усталених символічних форм, що дозволяють проникнути в глибини менталітету, свідомості і підсвідомого. Це сама мова з її специфічною граматиною, а також “мови” інших духовних сфер – релігії, мистецтва, літератури, побуту, права, обрядовості тощо. Вони складають певну структурну єдність, і завдання історика полягає в тому, щоб їх розшифрувати [34.-С.386-392]. Автор показав і методи подібного аналізу джерел з історії ранньосередньовічної Західної Європи [34.-С.393-424].

Він по суті відкинув формаційну теорію феодалізму як штучно сконструйовану гомогенну “модель”. Справжній зміст середньовічного суспільства – гетерогенність, перманентна і суттєво важлива багатокладність його соціальної структури, різної для різних часів та історичних областей. Тож розуміння розвитку феодальних суспільств можливе тільки за умови побудови низки цілісних функціональних соціокультурних “моделей” [35.-С. 10-24], у центрі яких перебуватиме вже не економіка, а сама людина. Природно, що найбільш близькою для А.Я. Гуревича стала французька історична Школа “Анналів”, яка давала зразки синтетичного соціокультурного аналізу розвитку суспільства, антропологічного його виміру. Її засновників, М. Блока і Л. Февра, він вважав своїми справжніми вчителями. Це засвідчує і зміст його статті до виданої його ж зусиллями в СРСР у 1973 р. книги М. Блока “Апология історії” [36.-С.182-231].

На рубежі 60-70-х років комуністична влада поклала край “неортодоксальним” методологічним публікаціям, а праці А.Я.Гуревича зазнали ідеологічних нападів у пресі та офіційній науці [Див.: 20.-С.159; 26.-С.136-161]. Але на той час він уже “відвоював” певний методологічний плацдарм, щоб не лише писати, а й офіційно видавати статті та книги з історії західноєвропейської середньовічної культури: у їхній проблематиці режим не бачив безпосередньої загрози для свого панування. Ці книги, особливо перша з них – “Категорії середньовічної культури” (1972) [37] – були перекладені на багато мов і принесли авторові широке міжнародне визнання. До проблем безпосередньо методологічних А.Я. Гуревич повернувся наприкінці 80-х – на початку 90-х років [12 та ін.], дещо поглибивши і розширивши аналіз, розпочатий ним у 1960-ті роки.

Таким чином, у ХХ ст. в світовій історичній науці в протиставленні генералізуючого й індивідуалізуючого підходів вівся пошук усе нових методів і методик історичних досліджень. В СРСР методологія історії, отримавши певний імпульс від марксистської теорії, опинилася в “прокрустовому ложі” вузької формаційної (“генералізуючої”) парадигми і значній ізоляції від зарубіжної історіографії. Окремі її здобутки на рівні, близькому до загальносвітових тенденцій, були забезпечені зусиллями окремих учених. Так, І.Д. Ковальченко багато зробив для впровадження в дослідження новітніх загальнонаукових методів, М.А.Барг – для різнобічного опрацювання структурних методів, А.Я. Гуревич – для розробки методів історико-антропологічних та соціокультурних. Проте й ці їхні досягнення в СРСР “виявилися незрозумілими більшості фахівців” [13.-С.101].

Джерела та література

1. Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки // Український історичний журнал. – 1999. – № 1.
2. Реєнт О.П. Деякі проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: стан і перспективи наукової розробки // Український історичний журнал. – 2000. – № 3.
3. Ковальченко І.Д. Методы исторического исследования. – 2-е изд., доп. – М., 2003.
4. Антипов Г.А. Историческое прошлое и пути его познания. – Новосибирск, 1987.
5. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. – М., 1998.
6. Гемпель К.Г. Функция общин законов в истории // Вопросы философии. – 1998. – № 10.
7. Историческая наука в ХХ веке. Историография истории нового и новейшего времени стран Европы и Америки: Уч. пос. для студентов / Под ред. И.П. Дементьева, А.И.Патрушева. – М., 2002.
8. Ионов И.Н. Судьба генерализирующего подхода к истории в эпоху постструктурализма (попытка осмысления опыта Мишеля Фуко) // Одиссей. Человек в истории. – 1996.
9. Космина В.Г. Радянська методологія історії й офіційна ідеологія // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2004. – Вип. ХVІІІ.
10. Келле В.Ж., Ковальзон М.Я. Теория и история: Проблемы теории исторического познания. – М., 1981.
11. Марксистско-ленинская теория исторического процесса. – М., 1983.
12. Гуревич А.Я. О кризисе современной исторической науки // Вопросы истории. – 1991. – № 2-3.
13. Алексеева Г.Д. Историческая наука в России. Идеология. Политика (60–80-е годы ХХ века). – М., 2003.
14. Могильницкий Б.Г. Академик РАН И.Д. Ковальченко как методолог истории (к 80-летию со дня рождения) // Отечественная история. – 2003. – № 6.
15. Коллингвуд Р. Дж. Идея истории. Автобиография. – М., 1980.
16. Ковальченко И.Д., Сивачев Н.В. Структурализм и структурно-количественные методы в современной исторической науке // История СССР. – 1976. – № 5.
17. Милов Л.В. Академик РАН И.Д. Ковальченко (1923–1995): труды и концепции // Отечественная история. – 1996. – № 6.
18. Ковальченко И.Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований. Заметки и размышления о новых подходах // Новая и новейшая история. – 1995. – № 1.
19. Ковальченко И.Д. Сущность и особенности общественно-исторического развития (Заметки о необходимости обновленных подходов) // Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. – М., 2003.
20. Афанасьев Ю.Н. Феномен советской историографии // Отечественная история. – 1996. – № 5.
21. История и социология. – М., 1964.
22. Барг М.А. Структурный анализ в историческом исследовании // Вопросы философии. – 1964. – № 10.
23. Барг М.А., Сказкин С.Д. История средневековья крестьянства в Европе и принципы ее разработки // Вопросы истории. – 1967. – № 4.
24. Барг М.А., Черняк Е.Б. Структура и развитие классово-антагонистических формаций // Вопросы философии. – 1967. – № 6.
25. Барг М.А. Учение об общественно-экономических формациях и конкретный анализ исторического процесса // Очерки методологии познания социальных явлений. – М., 1970.
26. Гуревич А.Я. История историка. – М., 2004.
27. Барг М.А. Категории и методы исторической науки. – М., 1984.
28. Барг М.А. Эпохи и идеи: Становление историзма. – М., 1987.
29. Барг М.А. Индивид – общество – история // Новая и новейшая история. – 1989. – № 2.
30. Барг М.А. Категория “цивилизация” как метод сравнительно-исторического исследования (Человеческое измерение) // История СССР. – 1991. – № 5.
31. Гуревич А.Я. Об исторической закономерности // Философские проблемы исторической науки. – М., 1969.
32. Гірц К. Інтерпретація культур: Вибрані есе / Пер. з англ. – К., 2001.
33. Гуревич А.Я. Что такое исторический факт? // Источниковедение. Теоретические и методологические проблемы. – М., 1969.
34. Гуревич А.Я. Социальная психология и история. Источниковедческий аспект // Источниковедение. Теоретические и методологические проблемы. – М., 1969.
35. Гуревич А.Я. Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. – М., 1970.
36. Блок М. Апология истории, или ремесло историка. – 2-е изд., доп. – М., 1986.
37. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – 2-е изд. – М., 1984.

Summary

This article focuses attention on the differences in methodologies of Soviet and world historians. The author arrives at the conclusion that some Soviet historians' contributions to the world heritage are comparable to the best achievements in this sphere. They are connected first of all with the names of I.D.Kovalchenko (introduction into history research of the newest scientific methods), M.A.Barg (approbation of various structural methods), A.J.Gurevich (developing of methods of historical and cultural anthropology).

Ю.О. Каганов

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА ЯК ІСТОРИЧНИЙ РЕГІОН: ЗМІСТ ТА ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ

Кардинальні суспільно-політичні зрушення, що відбулись в Україні внаслідок “помаранчевої революції”, чітко визначили європейський вектор розвитку нашої держави. На шляху сьогоdnішнього руху до Європи українським вченим важливо вивчити досвід інших країн, які зробили вагомі успіхи на шляху політичної та економічної євроінтеграції та демократизації, з’ясувати їх переваги та прорахунки. Ключовим для аналізу виступає регіон Центрально-Східної Європи, країни якого у 80-ті роки ХХ ст. першими серед постсоціалістичних держав стали на шлях демократичного розвитку.

Однак на сьогодні дослідники при розгляді даної проблеми стикаються з розмитістю і невизначеністю суті самого поняття “Центрально-Східна Європа”. Термін, що використовується в сучасному історичному і політологічному лексиконі, позначає цілий комплекс суттєво різних, іноді прямо протилежних концепцій. Дискусії викликає його співвідношеннями з поняттями “Центральна Європа”, “Східна Європа”, “Східно-Центральна Європа” та ін.

У даній статті робиться спроба, по-перше, простежити походження і етапи еволюції названих понять; по-друге, охарактеризувати сучасне розуміння концепції “Центрально-Східна Європа” у світовій та українській історіографії; по-третє, виявити спільні історичні, політичні і культурні риси регіону; по-четверте, з’ясувати методологічні аспекти використання концепції Центрально-Східної Європи як історичного регіону при вивченні суспільно-політичних трансформаційних процесів на зламі 1980–1990-х років.

В історіографії бракує комплексного розв’язання даних проблем. Їх окремі аспекти порушив російський вчений О. Міллер, який у контексті пошуку місця Росії в Європі зробив наголос на визначенні центрально-східноєвропейського дискурсу [1]. Українська дослідниця О.В’юницька проаналізувала зарубіжну історіографію використання поняття “Центрально-Східна Європа” [2]. Окремі теоретичні узагальнення та методологічні пошуки характерні для узагальнюючої роботи польського вченого П. Вандича “Ціна свободи”, що розглядає системно історичні аспекти розвитку країн Центрально-Східної Європи від середньовіччя до кінця ХХ ст. [3]. Окремо варто виділити доробок російських політологів, узагальнений у спеціальному випуску часопису “Політична наука”, де з позицій міждисциплінарного підходу осмислюється феномен регіону [4].

У глобальному контексті регіон може бути визначений як група прилеглих країн, що становлять окремий економіко-географічний, чи близький за національним складом і культурою, або однотипний за суспільно-політичним ладом район світу.

На думку професора Дортмундського університету Л. Ремхельда, при вивченні регіону (“супертерміну”), в залежності від тих завдань, які вирішує дослідник, акцент робитиметься на вивченні конкретних ознак регіону – спільність історії, природних умов, економіки, культури тощо [5.-С.132]. Зважаючи на комплексний характер завдань, що поставлені у даному дослідженні, доцільним вважаємо комбінування критеріїв.

Розуміння Центрально-Східної Європи як історичного регіону формувалось під впливом політичних та ідеологічних чинників та зазнало значної еволюції, поступово набувши статусу дослідницької концепції. Розглянемо найбільш знакові етапи трансформації поняття.

Розмежовувати європейський Захід і Схід почали відносно недавно. В античні часи південне Середземномор’я протиставляли півночі, цивілізацію – варварству. Попри існування в середні віки Західної та Східної Римської імперії, сучасники не мислили в категоріях розмежування “Схід-Захід”.